

210

**Annales
Universitatis
Paedagogicae
Cracoviensis**

**Studia Linguistica XI
(2016)**

Josef Bartoň

Uniwersytet Karola w Pradze

Współczesny czeski przekład biblijny: metamorfozy metody i kształtu¹

Słowa kluczowe: czeski przekład biblijny, historia czeskiego tekstu biblijnego, translatoryka biblijna

Key words: Czech Bible translation, history of the Czech Biblical text, Biblical translatology

Przekład biblijny – długo pomijany rozdział czeskiej kultury

Tłumaczenie Biblii na zrozumiały powszechnie język należy do imponującego, ale niezbyt znanego rozdziału historii kultury czeskiej. Przeciętny Czech wie, że u początków całego czeskiego piśmiennictwa stał przekład tekstów biblijnych na język staro-cerkiewno-słowiański, dokonany przez braci sołuńskich Konstantego i Metodego. Do powszechnej wiedzy należy i to, że ten późny język prasłowiański – jako język literacki kształcony przede wszystkim właśnie przez biblijny przekład cyrylo-metodiański – funkcjonował potem (obok „międzynarodowej” łaciny) także po upadku Wielkich Moraw na terenach sąsiednich Czech jako prestiżowy wariant języka ludowego aż do końca XI wieku. Natomiast całkiem pogrążone w niepamięci narodu pozostaje wspaniałe, trzecie miejsce języka staroczeskiego w kolejności tłumaczeń całej Biblii na żywe języki średniowieczne (kompletna czeska Biblia została ukończona już około połowy XIV wieku – po Biblii w językach romańskich: włoskim i francuskim, a przed Biblią niemiecką i angielską) oraz piąte miejsce w pierwodrukach całej Biblii (łacina, język niemiecki, włoski, kataloński, czeski). O różnorodności czeskich wersji przekładowych oraz godnej szacunku liczbie edycji realizowanych później, od średniowiecza po dzień dzisiejszy, większość przeciętnych Czechów, zazwyczaj niezaangażowanych w życie kościelne, nic nie wie. W odpowiedzi na pytanie o konkretne przekłady biblijne niewiele osób znajdzie w swej pamięci coś więcej niż Biblię kralicką dawnych braci czeskich, ewentualnie jeszcze Czeski Przekład Ekumeniczny. Jednak wspomniana jedna Biblia z XVI wieku oraz jedno niedawne tłumaczenie są w rzeczywistości tylko małym ułamkiem tego, czego dokonali Czesi na polu przekładowym. Celem tego artykułu jest przedstawienie polskiemu odbiorcy współczesnego (lub dokładniej nowoczesnego) czeskiego

¹ Artykuł powstał w ramach projektu Uniwersytetu Karola w Pradze PRVOUK nr P01. Tłumaczenie na język polski (przy współpracy autora) Maria Maršálková-Pazder. Równoległe ukazuje się zmieniona (rozszerzona) wersja tekstu: Bartoň (2016: 118–148).

przekładu biblijnego². W odróżnieniu od Biblii czasów dawnych i najdawniejszych, które w znacznej mierze doczekały się już solidnego opracowania naukowego³, jest to dziedzina powszechnie raczej nieznaną i jak na razie nie za bardzo opracowaną naukowo, nawet w samym środowisku czeskim⁴.

Narodziny nowoczesnej Biblii czeskiej

Przekład biblijny był w średniowieczu pierwotnym źródłem prestiżowego wariantu języka czeskiego. Także w epoce renesansu i baroku utrzymywał się na stylizowanych wyżynach jako wzór i estetyczny kanon pielęgnowanego języka czeskiego, zwłaszcza w monumentalnej Biblii kralickiej braci czeskich z końca XVI wieku (6 tomów, 1579–1594) oraz w barokowej katolickiej Biblii świętowaclawskiej (*Bible svatováclavská*; NT 1677, ST 1712/1715).

Przełom XVIII i XIX wieku wniósł wszak do środowiska czeskiego nowe impulsy, związane z ideami odnowionej świadomości narodowej i językowej. Rozwija się świecka literatura przekładowa, wzbogacona zostaje leksyka, a język literacki zbliża się do aktualnego uzusu. To wszystko w ciągu XIX wieku zbliżyło czeszczyznę do poziomu wielkich języków europejskich – przystosowało ją do pełnienia wszystkich funkcji wymaganych przez współczesne społeczeństwo. Styl Biblii pozostał jednak na marginesie tych wydarzeń. Kościoły protestanckie nadal wydają i czytają Biblię kralicką z czasów reformacji, a w tłumaczeniach katolickich z XIX wieku (najważniejsza była dwutomowa tak zwana Biblia świętojańska – *Bible svatojaňská* – z lat 1888/1889) widoczny jest prawie całkowity brak zainteresowań modernizacją języka. Ścisłe nawiązanie do tradycji kralicko-świętowaclawskiej jest widoczne już na pierwszy rzut oka.

Dopiero na początku XX wieku niektórzy czescy bibliści uświadamiają sobie, jak wielkim problemem jest istnienie niezmiernie głębokiej przepaści między językiem i stylem tłumaczeń Biblii a powszechnie używanym językiem literackim. Wtedy właśnie dochodzi do narodzin nowoczesnego czeskiego przekładu biblijnego. Opublikowany zostaje przełomowy katolicki przekład Nowego Testamentu (*Ewangelie* 1909, pozostałe księgi 1914), dokonany przez praskiego biblistę, profesora Uniwersytetu Karola, **Jana Ladislava Sýkorę** (1852–1928). Wobec tradycji „kralicko-świętowaclawsko-świętojańskiej” jest on *explicitē* krytyczny i domaga się nowego podejścia do tekstu oryginalnego. Sýkora pracował co prawda jeszcze z tekstem łacińskim, tak jednak, że – według jego własnych słów – raczej „tłumaczył z tekstu greckiego,

² Przedstawione zostaną wszystkie tłumaczenia całości Biblii oraz całego Nowego lub Starego Testamentu powstałe od początku XX wieku. Z przekładów pojedynczych ksiąg biblijnych wspomniane zostaną tylko niektóre w celu pokazania szerszego tła biblijnej pracy przekładowej na gruncie czeskim.

³ Przede wszystkim jest to dziś już klasyczna, podstawowa monografia Vladimíra Kyasa (1997) oraz np. niedawna książka Roberta Dittmanna (2012), dokładnie analizująca pracę tłumaczy kralickich.

⁴ Brak jak dotąd całkowitej monografii na temat nowoczesnych czeskich tłumaczeń biblijnych. Do dyspozycji jest kilka artykułów, przede wszystkim Bartoň (2010: 53–77) i dwie nawiązujące do siebie monografie naukowe dokładnie przedstawiające i analizujące tłumaczenia nowotestamentowe powstałe pomiędzy latami 1900 a 1989 – Bartoň (2009, 2013b).

biorąc pod uwagę tekst Wulgaty⁵. Jednocześnie jednak w jego dziele widoczna jest wyraźnie szeroka modernizacja środków językowych, włącznie z odstąpieniem od powszechnego dotychczas wysokiego stopnia dosłowności. Tak samo znaczącym dziełem był przekład Starego Testamentu autorstwa ołomunieckiego biblisty **Jana Nepomuka Hejčla** (1868–1935), także dokonany według „powszechnego brzmienia łacińskiego, ze stałym krytycznym odwoływaniem się do tekstu pierwotnego”⁶. Również Hejčl dystansuje się od wcześniejszej tradycji przekładowej, skupiając się między innymi na tym, aby tekst przekładu dosłownie nie kopiował widocznych schematów frazeologicznych i syntaktycznych oryginału. Wyraził to w radykalnej, chociaż lekko przesadzonej maksymie: „Dlatego też niech będą z przekładu starannie wyplenione wszystkie hebraizmy, greczyzmy i latynizmy!” (Hejčl 1913: 4). Stary Testament Hejčla wraz z Nowym Testamentem Sýkory złożyły się następnie na słynną tak zwaną Biblię Podlahy (*Podlahova bible*), która szybko stała się autorytatywną wersją Biblii czeskich katolików⁷.

Wśród ewangelików (którzy od trzech stuleci wciąż używali Biblii kralickiej) idea nowego przekładu wcieliła się w dzieło biblisty z praskiego Wydziału Teologii Ewangelickiej **Františka Žilki** (1871–1944). W roku 1933 ukazał się jego Nowy Testament, przetłumaczony bezpośrednio z języka greckiego. Do pomocy przy końcowej fazie pracy autor zaprosił słynnego bohemiście Emila Smetánkę oraz wybitnego grece Ferdinanda Stiebitza, co oznaczało pierwszy intensywny kontakt czeskiej biblistyki z „wysoką” filologią. Odważne dzieło Žilki było niezależne od dotychczasowej czeskiej tradycji biblijnej, dosyć radykalnie zerwało więzi z archaiczną Biblią kralicką, a w zakresie środków językowych było jeszcze bardziej postępowe niż u katolików Sýkory i Hejčla. Celem, który sobie wyznaczył Žilka, było „uchwycić sens i uczynić go jaśniejszym w mowie, słowach, składni, wyrazić go rzeczywiście w języku czeskim, a to czeszczyzną szlachetną, ale ludową, zrozumiałą, bez balastu wzoru łaciny, na przykład w szyku wyrazów, i bez greckiej ornamentyki, na przykład w bogactwie imiesłowów, które w dzisiejszym języku mówionym i książkowym prawie całkiem zanikły”⁸. Przekład Žilki w kręgach ewangelickich został ostatecznie przyjęty raczej przez intelektualistów, za to z radością powitali go liczni wyznawcy młodego narodowego Kościoła Czechosłowackiego (który powstał w 1920 roku z modernistycznego prądu Kościoła katolickiego) oraz czytelnicy nieprzyznający się już do związków z jakimkolwiek Kościołem. Znaczenia tego tekstu (po raz ostatni ukazało się w roku 1970 jego siódme wydanie) nie można przecenić: mniej czy więcej wpłynął (zarówno na poziomie systemowych innowacji, jak i jako bezpośrednia inspiracja tekstowa) na wszystkie późniejsze ważniejsze nowotestamentowe próby przekładowe aż do dnia dzisiejszego.

⁵ Przedmowa do tomu drugiego (1914).

⁶ Z podtytułu przekładu ST J.N. Hejčla (w tzw. Biblii Podlahy).

⁷ Opublikowana w latach 1917–1925, nazwana od nazwiska głównego redaktora, praskiego biskupa pomocniczego Antonína Podlahy.

⁸ Autoreferat F. Žilki opublikowany w 1930 r., tj. jeszcze przed opublikowaniem NT (1930: 59).

Pierwsza seria katolickich przekładów Nowego Testamentu

Tłumacz Starego Testamentu **Jan Hejčl** został w 1933 roku poproszony przez praski związek wydawniczy Dziedzictwo Świętego Jana Nepomuka o dokonanie małej rewizji NT zmarłego w 1928 roku Jana L. Sýkory. Efektem szybkiej rewizji tekstu, polegającej znów przede wszystkim na pewnej modernizacji języka, był Nowy Testament Sýkora-Hejčl, wydany w dwóch tomach (Dzieje Apostolskie, Listy oraz Apokalipsa 1933; Ewangelie 1934). Godne uwagi jest między innymi to, iż w Ewangeliach (z 1934 roku) można już wyraźnie zauważyć tekstowe inspiracje tłumaczeniowe całkiem świeżym ewangelickim przekładem Žilki (z 1933 roku). Tekst Sýkora-Hejčl w czeskim Kościele katolickim przejął prestiż pierwotnego przekładu Sýkory, a potem był jeszcze kilkakrotnie wydany i po śmierci Hejčla (zm. 1935), po raz ostatni w 1947 roku.

Inny ołomuniecki biblista, **Rudolf Col** (1902–1964), wydał swój Nowy Testament po raz pierwszy w 1947 roku, prezentując go jako „poprawienie” tekstu Sýkora-Hejčl. Col jednak dyplomatycznie występował w skromnej roli „redaktora” preferowanego przez hierarchię kościelną tekstu, najprawdopodobniej dlatego, żeby łatwiej uzyskać konieczne zatwierdzenie władzy kościelnej (co też mu się zresztą udało). Mimo widocznego nawiązania do pracy Sýkory i Hejčla poza wszelką wątpliwością pozostaje wysoki stopień samodzielności dzieła Cola. Ocena w prestiżowym teologicznym czasopiśmie naukowym charakteryzowała tłumaczenie następująco: „jest to przekład nowy, jego własny. Główną zaletą jego pracy jest usiłowanie wytworzenia tekstu [...] czeszczyzną nową, współczesną, przystosowanie brzmienia Pisma Świętego do mowy dzisiaj zwyczajnej, bez archaizmów, bez form czasownikowych dziś mniej używanych, krótko mówiąc – danie człowiekowi XX wieku tłumaczenia Ewangelii jego językiem” (Nový zákon 1948: 185). Rudolf Col, obok biblisty Antonína Klevety, swego kolegi z wydziału teologicznego, do współpracy zaprosił także dwóch renomowanych ołomunieckich bohemistów, Jana Springera i Oldřicha Králíka. Jest to pierwszy przypadek otwartej współpracy z „wysoką” filologią po stronie biblistyki katolickiej. Prawdopodobnie właśnie dzięki temu tekst Cola zbliża się do postępowej pracy Žilki, jeśli chodzi o stopień uwolnienia tekstu od przestarzałych już i wychodzących z użycia środków językowych: głównie w zakresie rozbijania dłuższych całości zdań złożonych oraz wprowadzania bardziej żywego szyku wyrazów, a także w zakresie leksyki i frazeologii. Licznie za to używane są jeszcze – w odróżnieniu od Žilki – na przykład imiesłowy czasu teraźniejszego. Późniejszy rozwój da się zauważyć w dość zrewidowanym przez autora wydaniu z 1961 roku. Wydanie to już w sposób otwarty odwołuje się do tekstu greckiego jako głównego źródła przekładu. NT Cola został jeszcze raz wydany po jego śmierci (1970). W wersjach R. Cola osiąga koniec pierwsza (starsza) linia nowoczesnych przekładów katolickich Nowego Testamentu: Sýkora – Sýkora-Hejčl – Col.

Współpracownicy i metodologiczni antagoniści: Pavel Škrabal i Ondřej M. Petruš

Krótko po drugiej wojnie światowej powstaje w Czechach z punktu widzenia przekładów nowotestamentowych silnie konkurencyjne środowisko: w latach 1946–1948 wyszło kilka edycji Nowego Testamentu Sýkora-Hejčl, nowy tekst Cola,

a po stronie ewangelickiej ponownie tekst Žilki. Z nowym przekładem NT przychodzi ołomuniecki dominikanin **Pavel Vladimír Škrabal** (1904–1964), którego bliskim współpracownikiem był współbrat zakonny Ondřej Maria Petrů. Praca Škrabala musiała czekać dwa lata na kościelne zatwierdzenie i ukazała się dopiero w nieprzyjawnym okresie, po komunistycznym przewrocie lutowym w 1948 roku. Ponadto jego dzieło, jako wyraźnie odbiegające od oficjalnej „linii sýkorowskiej”, nie zostało przez Konferencję Biskupów przyznane ogólnokościelne znaczenie (w odróżnieniu od wersji Cola oraz pierwotnego tekstu Sýkora-Hejčl; przede wszystkim nakład NT Škrabala był znacznie niższy⁹). Swą rolę odegrał tu między innymi długotrwały spór ołomunieckiego biskupa pomocniczego Stanislava Zely z dominikanami, a prawdopodobnie także fakt, że chodziło o pierwszy katolicki przekład współczesny dokonany „z otwartą przyłbicą” z greki, a nie z Wulgaty (mimo że już w 1943 roku wyszła papieska encyklika *Divino afflante Spiritu*, która wzywała do przekładów z języków oryginalnych). Tekst Škrabala był bardzo niezależny, chociaż przy dokładniejszym porównaniu także w nim można odnaleźć ślady wersji Sýkora-Hejčl, która również dla niego była głównym punktem wyjścia. Specyficzny charakter tekstu tkwi w tym, że chce oddać „jak najwierniejszy czeski obraz brzmienia oryginalnego” (Petrů 1948: 331), co w praktyce oznacza większą inklinację ku dosłowności. Jednocześnie jednak Škrabal nie chce sięgać do nieczeskich albo archaizujących środków językowych. W usiłowaniu odwzorowania greckiej struktury brak tutaj na przykład wyraźniejszej segmentacji rozległych zdań złożonych, za to aż z pedantyczną mechanicznością naśladowany jest *praesens historicum*. W porównaniu z tym ubyłoby z kolei frazeologicznych imitacji (grecozizmów i semityzmów), a już prawie w ogóle nie znajdziemy tu imiesłowów (podobnie jak u Žilki). Interesujące dzieło Škrabala byłoby skazane na zapomnienie (po uwięzieniu autora przez komunistów w latach 1950–1955 po prostu nie było nadziei na reedycję), gdyby doń za granicą nie nawiązał jego współtwórca – emigrant **Ondřej Maria Petrů** (1915–1970). Przede wszystkim dla potrzeb konsolidującej się powoli grupy katolickiej emigracji czeskiej wydaje on w Rzymie najpierw Ewangelie (1951), a potem w dwóch dalszych tomach pozostałe teksty Nowego Testamentu (1954/1955), które razem tworzą trzypiętomowy NT Škrabal-Petrů. Ewangelie stanowią nieznacznie przerobiony tekst Škrabala, pozostałe teksty są już w większości samodzielną pracą Ondřeja Petrů. Oryginalność i indywidualność O. Petrů przebłyskuje już w pierwszym tomie, ale zasugerowane trendy pojawiają się w pełni w zarówno treściowo, jak i tłumaczeniowo wymagających tekstach apostołskich. W porównaniu z dość dosłownymi rozwiązaniami Škrabala tu już wyraźnie ukazują się dokładnie odwrotne systemowe ukierunkowanie tekstu (na przykład radykalna segmentacja dłuższych zdań złożonych, rezygnacja z użycia *praesens historicum*, zwiększona frekwencja struktur zawierających *verbum finitum*). Kluczowymi słowami są dla O. Petrů „powszechna zrozumiałość i przystępność” (Petrů 1953: 8) i dla nich nie waha się on rzec specyficznego posmaku „czeszczyzny biblijnej”: używa i czeskich idiomów, w niektórych miejscach sygnalizuje stylizowaną potoczność itd. Znaczenie jego systematycznego radykalizmu przekładowego jest dla dalszego rozwoju czeskiego przekładu biblijnego prawie porównywalne z przełomową rolą, jaką w poprzednim okresie odegrał przekład Františka Žilki.

⁹ Nakład NT Škrabala wynosił 10 tys., nakład NT Cola z 1947 r. zaś 100 tys.

Dwa „semityzujące” Stare Testamenty

W złożonej epoce końca Trzeciej Republiki Czechosłowackiej i początków komunistycznej dyktatury pojawia się swoiste, czteroczęściowe tłumaczenie całego Starego Testamentu oznaczone zwięźle jako *Písmo* (*Pismo*, 1947/1948/1951/1951). Jego głównym twórcą był **Vladimír Šrámek** (1893–1969), prawnik, autor sztuk teatralnych i tłumacz z języków klasycznych (między innymi przełożył wierszem oba Homerowe eposy). Swój tekst opracował z „podstrocznika” (przekładu „słowo w słowo”) dokonanego przez niedyplomowanego filologa klasycznego, emerytowanego generała i poliglotę Vladimíra Kajdoša (1893–1970). W tłumaczeniu tym w sposób widoczny przejawia się specyficzny zamiar autora, aby jak najbardziej zdystansować się od faktu, że ST funkcjonuje jako tekst sakralny w „żywym” judaizmie i chrześcijaństwie, w ich teologii, duchowości i liturgii. Celem było wytworzenie bezwyznaniowego, „sekularnego” przekładu starych zabytków języków semickich, z jak najmnijszym nawiązaniem do „tradycyjnego” słownictwa i terminologii (na przykład zamiast powszechnego *proroci, soudci, žalmy – prorocy, sędziowie, psalmy* – używa Šrámek „nieobciążonych” ekwiwalentów przekładowych *věstci, mstitelé, chrámové zpěvy – wieszczce, mściciele, śpiewy świątynne*), imiona własne mają skrajnie semityzujący kształt (na przykład *Jisráél, Móše, Šimšón, Ješajáhú*, imię Boże w formie *Jahve*). Šrámek chce wspomnianymi, nadającymi specyficzny koloryt, elementami zaakcentować starosemicki, „barbarzyńsko surowy” charakter tekstów starotestamentowych.

Profesor bibliistyki w brneńskim seminarium duchownym oraz na praskim Wydziale Teologii Katolickiej **Josef Heger** (1885–1952) już na początku lat trzydziestych zaczął publikować swe przekłady pojedynczych ksiąg ST z języków oryginalnych. Heger dokończył pracę na kilka miesięcy przed swą śmiercią (1952), a całość przekładu zredagowali i wydali w trzech tomach katolicy bibliści, Jan Merell i František Kotalík, pod tytułem *Písmo svaté Starého zákona* (*Pismo Święte Starego Testamentu*, 1955/1956/1958). Językowego opracowania tekstu czeskiego dokonał brat autora Ladislav Heger (bohemista i germanista, doświadczony tłumacz między innymi tekstów staroskandynawskich). Specyfiką brzmienia tekstu J. Hegera jest jego samodzielna, miejscami prawie samowolna praca tekstologiczna (oparta o poglądy niektórych biblistów pierwszego trzydziestolecia XX wieku, zwłaszcza wiedeńskiego nauczyciela Hegera Nivarda Schlöögela). Opuszczenia i przesunięcia tekstowych pasaży w ostatecznym wydaniu książkowym redaktorzy jednak zasadniczo zrewidowali i – jak dosłownie piszą w przedmowie – „tylko pojedyncze przemieszczenia pozostawili według redakcji Hegera”. W środowisku chrześcijańskim sprawiają niezwykle wrażenie – podobnie jak w wyżej wzmiankowanej pracy Šrámka – formy imion „w brzmieniu najbliższym oryginalnemu tekstowi hebrajskiemu użyte po to, aby bardziej wyróżniała się starodawność i sakralność tekstu biblijnego” (na przykład *Jisrael, Moše, Šimšon, Ješajah*, imię Boże w formie *Jahve*) (Merell 1955: 182). Dziś jest faktem już prawie zapomnianym, że po wydaniu poprawionego Nowego Testamentu R. Cola (1961) tekst Hegera i Cola były wspólnie uważane za cztery tomy kompletnej Biblii katolickiej (w XX wieku drugiej z kolei – po Biblii Podlahy).

Przełomowe dzieło: Czeski Przekład Ekumeniczny

Istotne uwagi o radykalnej rewizji Biblii kralickiej czy też możliwościach całkiem nowego przekładu krystalizowały się w ciągu lat pięćdziesiątych w Ewangelickim Kościele Czeskobraterskim. Następnie na początku 1961 roku zebrała się grupa ośmiu duchownych tego Kościoła pod kierownictwem badacza Starego Testamentu **Miloša Biča** (1910–2004), aby rozpocząć pracę nad nowym tłumaczeniem ST. Natomiast jesienią spotkała się grupa badacza Nowego Testamentu **Josefa Bohumila Součka** (siedmiu duchownych Kościoła Czeskobraterskiego oraz biblista Jindřich Mánek z Kościoła Czechosłowackiego) z zamiarem przełożenia NT. Cały podwójny zespół tłumaczy szybko rozrósł się o dalszych członków (między nimi było również kilku bohemistów), włącznie z chrześcijanami z dalszych pięciu Kościołów. Nie brakowało także znawców oddelegowanych przez większościowy Kościół rzymskokatolicki i w ten sposób projekt nabrał szeroko ekumenicznego charakteru. Po śmierci Josefa B. Součka (zm. 1972) na czele komisji Nowego Testamentu stanął **Jindřich Mánek** (1912–1977), a po jego śmierci grupę poprowadził następca Součka na Wydziale Teologii Ewangelickiej **Petr Pokorný** (ur. 1933). Jednotomowa Biblia w Czeskim Przekładzie Ekumenicznym (*Český ekumenický překlad* – dalej ČEP) wychodzi po raz pierwszy w jubileuszowym roku czterechsetlecia wydania Biblii kralickiej (1979), w 1984 roku zostaje natomiast ukończona wielka szesnastotomowa edycja z komentarzami (1968–1984), w roku 1985 ukazuje się jeszcze „dodatkowy” tom apokryfów Starego Testamentu. W latach 1979–1984 oba zespoły poddały tłumaczenie rewizji, w 1987 roku pojawiło się pierwsze jednotomowe wydanie z księgami deuterokanonicznymi ST (to jest z całym kanonem katolickim). Kolejna (mała) rewizja miała miejsce w latach 1998–2000. Do dziś wyszły dziesiątki edycji całej Biblii (zarówno z krótszym, protestanckim Starym Testamentem, jak i z wersją dłuższą, katolicką) czy też samego Nowego Testamentu. Szef grupy tłumaczy NT Petr Pokorný „w aspekcie językowym” stawia ČEP (na osi od przekładu na język bardziej potoczny po bardziej konserwatywne stare przekłady z czasów reformacji) „trochę w lewo od centrum współczesnego wachlarza przekładów”, z tym że „Stary Testament przełożony jest z większym naciskiem na ekwiwalencję, aż do zgodności pewnych wyrazów w różnych miejscach tekstu”, podczas gdy twórcy przekładu Nowego Testamentu „tłumaczyli z naciskiem na komunikatywną funkcję języka ze świadomością, że nosicielem znaczenia, którego ekwiwalencja musi być respektowana, jest przede wszystkim zdanie” (Pokorný 1994: 12–13). ČEP jest przekładem pod wieloma względami przełomowym: była to praca celowa i faktycznie grupowa, międzywyznaniowa, poparta wysoką kwalifikacją autorów i do pewnej miary biorąca już pod uwagę osiągnięcia współczesnej teorii przekładu. Przede wszystkim grupa nowotestamentowa żywo współpracowała z ekspertami United Bible Societies, skupionymi wokół Eugena Alberta Nidy, i do pewnego stopnia pracowała jego metodą dynamicznej (funkcjonalnej) ekwiwalencji. Nawiązywała jednak przy tym i do czeskiej tradycji translato logicznej Praskiego Koła Lingwistycznego. ČEP (zwłaszcza jego Nowy Testament) w sposób zasadniczy przyczynił się także do kształtowania się nowoczesnego czeskiego stylu biblijnego samego w sobie¹⁰. Przekład ten szybko stał się najbardziej

¹⁰ Na przykład w konkretnych pasażach NT (jak mowy Jezusa czy teksty hymniczne) twórcy ČEP znów używają więcej elementów literackich, archaicznych i semityzujących. Na temat fenomenu czeskiego „nowego stylu biblijnego” zob. Bartoň (2013a).

rozpowszechnionym ze współczesnych czeskich tłumaczeń Biblii, a dzięki wykształceniu i akademickiemu zapleczu swych twórców zyskał wysoki prestiż także w kręgach świeckich. Dziś jest powszechnie uważany za tekst standardowy, „klasyk”.

Druga seria katolickich przekładów Nowego Testamentu oraz tekst liturgiczny

W dobie, gdy w ojczyźnie nad dziełem ČEP pracują zespoły ekumeniczne (od 1961 roku), nieustannie trwa przekładowa aktywność katolickiej emigracji. Rzymski emigrant Ondřej M. Petrů pracuje nad kolejną wersją Nowego Testamentu, wychodząc naturalnie od swej trzytomowej edycji z lat pięćdziesiątych. W duchu zasad, które już zastosował w tekstach apostoelskich Škrabal-Petrů (to znaczy w kierunku bardziej wolnego tłumaczenia i bardziej potocznego języka), radykalnie przerabia Ewangelie. Drugą zaś część NT przeciwnie koryguje w kierunku nieco większej dosłowności – między innymi z uwzględnieniem faktu, iż przekładu Škrabal-Petrů, pierwotnie przeznaczonego do prywatnej lektury, zaczęli tymczasem „półoficjalnie” używać emigracyjni księża przy lekcjach mszalnych. Owocem tej pracy, w której jako najbliższy współpracownik niemałe zasługi miał także wspomniany stuttgartski biblista Zdeněk Švéda (a konsultacji udzielił także brneński bohemista František Pekárek), było jednotomowe rzymskie wydanie NT (1969). Interesującym szczegółem jest to, że tekst ten w pewnej mierze w sposób widoczny inspirował się już także brzmieniem powstającego przekładu ekumenicznego. Części ČEP były bowiem publikowane w czasopiśmie od początku lat sześćdziesiątych, a nieformalnie współpracował przy nim i wspomniany biblista Zdeněk Švéda. Dalsza edycja NT w tłumaczeniu Petrů, obficie przeredagowana (przede wszystkim na podstawie licznych pomysłów słynnego brneńskiego bohemy Františka Kopečnego), ogółem biorąc jeszcze trochę bardziej płynna, zrozumiała i potoczna, ukazała się natychmiast w Wiedniu (1970). Obie wersje przekładu Petrů (rzymska i wiedeńska) wyszły później z inicjatywy emigrantów jeszcze kilkakrotnie i do upadku komunistycznego reżimu były licznie, najczęściej nielegalnie, przewożone i wysyłane do ojczyzny, a tam czytane przez chrześcijan wszystkich wyznań. Wiedeński tekst wyszedł potem jeszcze jako reprint w roku 1992 (w Czeskim Cieszynie).

Do tekstu Petrů bardzo ściśle nawiązał (trochę bardziej konserwatywny) Nowy Testament praskiego katolickiego biblisty **Václava Bognera** (1911–1988). Jako komplet był po raz pierwszy publikowany dopiero w roku 1989 (czyli rok po śmierci Bognera), ale już od lat siedemdziesiątych perykopy w tym przekładzie znajdowały się w czeskich rzymskokatolickich księgach liturgicznych. Główne znaczenie NT Bognera spoczywa właśnie w tym, że pełni w Kościele katolickim prestiżową funkcję oficjalnego tekstu liturgicznego. Istotnym faktem jest także to, że na nim kończy się druga (młodsza) seria katolickich przekładów Nowego Testamentu: *Škrabal – Škrabal-Petrů – Petrů – Bogner*.

Václav Bogner był jednak przede wszystkim tłumaczem Starego Testamentu i także starotestamentowe perykopy w jego wersji zostały przyjęte w lekcjonarzach. Szereg całych ksiąg Starego Testamentu Bogner stopniowo (od 1973 roku) publikował książkowo, ale całości ST już przygotować nie zdążył. Projekt wielkiej rewizji starotestamentowych tekstów Bognera, włącznie z przekładem brakujących pasaży i stworzeniem szczegółowych komentarzy, podjęła przed kilkoma laty grupa tłumaczy

pod kierownictwem biblisty Josefa Hřebíka z Wydziału Teologii Katolickiej Uniwersytetu Karola w Pradze. W 2006 roku opublikowany został pierwszy tom (Pięćcio-ksiąg) tego tak zwanego Czeskiego Przekładu Katolickiego (*Český katolický překlad*).

Czeska Biblia na przełomie tysiącleci

Obok prac, które powstały w środowiskach wielkich „tradycyjnych” Kościołów, w latach osiemdziesiątych XX wieku pojawiła się także szczególnie „wyznaniowa” czeska Biblia nielegalnego wówczas religijnego stowarzyszenia Świadców Jehowy. Anonimowa grupa (anonimowość była spowodowana uzusem całościowego stowarzyszenia Świadców Jehowy) dokonała przekładu z autorytatywnej wersji angielskiej (wydanej przez centralę Towarzystwa w Stanach Zjednoczonych) i wydała jako samizdaty: Chrześcijańskie Pisma Greckie (*Křesťanská řecká písmna*, 1982) i Przekład Pism Hebrajskich (*Překlad hebrejských písem*, 1983–1987; cztery części). Po aksamitnej rewolucji zostały one zastąpione już standardowo drukowanymi Bibliami, oznaczonymi jako Przekład Nowego Świata (*Překlad nového světa*, po raz pierwszy w 1991 roku).

Pod sam koniec epoki komunistycznej został wydany przekład Nowego Testamentu Słowo na drogę (*Slovo na cestu*, 1989), który metodologicznie inspirował się angielską *Living Bible* Kennetha N. Taylora (NT 1967, cała Biblia 1971). Przekładu dokonała nieformalna ekumeniczna grupa przyjaciół (w większości duchownych różnych protestanckich denominacji, często mających praktyczne doświadczenie w tłumaczeniu z języków współczesnych), jej kierownikiem był kaznodzieja adwentystyczny Jiří Drejnar (*1931). Tekst (przełożony z greki) charakteryzuje się niezwykłą komunikatywnością, a w niektórych pasażach jest na tyle „wolny”, że przechodzi w faktyczną parafrazę. Tekst został także użyty w zeszytowej edycji całej Biblii, znanej jako Przewodnik po życiu (*Průvodce životem*, 1994–2004) oraz w późniejszych Bibliach jednotomowych nazwanych także *Slovo na cestu* (po raz pierwszy w 2011). ST jest przekładem tekstu angielskiego z *Living Bible*.

Odwrotne podejście, bardzo wyraźne staranie o naśladownictwo formalnych struktur oryginału, przejawiało się w przekładzie Nowego Testamentu autorstwa Antonína Zeliny (ur. 1941) i Pavla Jarty (ur. 1960). Przekład ten powstał pod patronatem Chrześcijańskiego Towarzystwa Misyjnego (wspólnoty o charakterze ewangelikalnym) i został wydany pod tytułem Nowa Umowa (*Nová smlouva*, 1994). Ten „przekład studyjny” zawiera wielką ilość pomocniczych odsyłaczy bezpośrednio w tekście (zwracających uwagę na przykład na formy gramatyczne czy na użycie znaczących terminów) oraz liczne przypisy, które odnoszą się do oryginalnych struktur, a także pomagają objaśnić realia biblijne. Jeszcze dalej, w podobnym kierunku, poszedł bardzo mało znany Nowy Testament niekonfesyjnego chrześcijanina, z zawodu biologa Miloša Pavlíka (1922–2009), wydany w Twardoszynie na Słowacji w 1995 roku. Aż do przesady dosłownemu tekstowi Pavlíka towarzyszą liczne objaśnienia (przynoszące często jeszcze bardziej dosłowne rozwiązania), a między wykorzystanymi środkami językowymi znajdziemy i elementy książkowe, i przestarzałe (imiesłowy, formy bezokolicznikowe na -*ti*). Całkowicie skrajny przykład usiłowania dosłowności czy też „wierności” prezentuje przekład NT dokonany przez Johna Podmolika (ur. 1949), reemigranta z Australii i lidera małej ołomunieckiej grupy

ewangelikalnej (*Cesta Panujícího – Droga Panującego*), opublikowany pod tytułem *Nový kovenant* (2000). Autor nieraz przekracza normy czeskiego systemu językowego, a oprócz tego pomaga sobie osobliwymi nowotworami językowymi (z reguły zapożyczeniami z języka angielskiego, jak na przykład *fleš* zamiast *ciasto*).

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych ukazał się przekład Nowego Testamentu, którego dokonali chrześcijanie ewangelikalni Alexandr Flek (ur. 1968) i Pavel Hoffman (ur. 1972) w ramach projektu Nowa Biblia kralicka (*Nová Bible kralická*, 1998). Celem autorów był przekład, który byłby „dobry do czytania, rozumiały, ale jednocześnie jak najbliższy greckiemu oryginałowi oraz Biblii kralickiej”¹¹. W rzeczywistości nie chodzi o rewizję Biblii kralickiej, ale o współczesne tłumaczenie, w którym nawiązania do Biblii kralickiej są niewielkie.

Stulecie nowoczesnego czeskiego przekładu biblijnego

Pierwsza dekada po roku 2000 przyniosła dokończenie i wydanie trzech kompletnych Biblii. W symboliczny sposób zakończyły one stulecie, które upłynęło od opublikowania Ewangelii Sýkory (1909), pierwszego wyraźnego dzieła nowoczesnej czeskiej biblijnej pracy przekładowej.

Wspomniany już Nowy Testament autorstwa Flek-Hoffman w swej zrewidowanej wersji, wraz z czterema tomami świeżo przełożonego Starego Testamentu, wszedł do całości Nowej Biblii kralickiej (ukończona 2008). Stary Testament, wraz z Alexandrem Flekem, tłumaczył lingwista tłumaczolog Jiří Hedánek (ur. 1956), a przy ostatecznym tekście obu Testamentów współpracowało kilka dalszych osób, włącznie z wykwalifikowanymi bohemistami. W 2009 roku przekład ten ukazał się (znów poprawiony) jako jednotomowa Biblia: przekład XXI wieku czy też Biblia 21 (*Bible: překlad 21. století* lub *Bible 21*). Tekst tejże Biblii na osiach swobodny – dosłowny oraz potoczny – książkowy znaleźlibyśmy prawdopodobnie na pozycji podobnej jak dawniejsze katolickie tłumaczenia NT Ondřeja M. Petrá. Z jej wyraźnych innowacji można wymienić świeżą wynalazczość w leksyce i frazeologii, natomiast raczej problematyczne jest sporadyczne eksperymentowanie z użyciem rymu w partiach wierszowanych.

Także dosłowny przekład Nowa Umowa stał się (po poprawkach) częścią kompletnej Biblii jednotomowej, która wyszła z podtytułem Czeski Przekład Studyjny (*Český studijní překlad*, 2009). Tłumaczami Starej Umowy byli chrześcijanie ewangelikalni Michal Krchňák (ur. 1960), Karel Dřízal (ur. 1961), Jiří Hedánek i Antonín Zelina. Podobnie jak przedtem Nowa Umowa także ta Biblia wyposażona jest w szczegółowy aparat, który ma pomóc czytelnikowi jak najgłębiej zajrzeć do struktur oryginalnego tekstu i do realiów biblijnych.

W 2008 roku został opublikowany siedemnasty i ostatni zeszyt „wydania roboczego” czeskiej Biblii Jerozolimskiej (*Jeruzalémská bible*, wychodziła od 1992 roku), zaraz potem wyszła jej ostateczna wersja jednotomowa (2009). Jest to czeska mutacja dzieła stworzonego przez prestiżowy zespół *L'École biblique et archéologique française* w Jerozolimie. Głównymi autorami czeskiej wersji są historyk František X. Halas (ur. 1937) i jego żona Dagmar (ur. 1938), tłumaczka z języków

¹¹ Przedmowa tłumaczy, s. 3.

romańskich, ale w wieloletniej pracy (1980–2009) uczestniczyły w różnym stopniu około dwudziestu osób (w większości biblistów, nie brakowało jednak i bohemistów). Komentarze zostały przetłumaczone z wydania francuskiego. Sam przekład Pisma został dokonany trochę problematyczną „metodą przekładu niebezpośredniego i porównawczego” (Jeruzalémská bible 2009: 2222), zgodnie z którą tekst biblijny został najpierw przełożony z języka francuskiego, a następnie porównany z oryginałem grecko-semickim. Czeska Biblia Jerozolimská stanowi w zasadzie przekład „bardziej tradycyjny”, autorzy chcą „zachować jak najwięcej elementów formy oryginału tekstu biblijnego” (Jeruzalémská bible 2009: 2226), a w tekście pojawiają się też pewne nawiązania do starszych czeskich przekładów. Tekst jest porównywalny z ČEP w jego konserwatywniejszej części starotestamentowej. Po pół wieku od katolickiej Biblii Heger-Col znów mamy całą Biblię z rozległymi komentarzami, które podają teologiczną interpretację Pisma w tradycji katolickiej.

Niedawno pojawiła się jeszcze jedna cała czeska Biblia, bardzo dosłowny Przekład Studyjny Pavlíka (*Pavlíkův studijní překlad*, 2014). Jest to wspomniany już wyżej Nowy Testament Miloša Pavlíka wraz ze Starym Testamentem, który został wydany ze spuścizny tłumacza (Pavlík dokończył go w 2009 roku, dwa miesiące przed śmiercią).

Przekłady rabinów i poetów

Obok przekładów całej Biblii czy też kompletów Nowego lub Starego Testamentu, na których się skupiliśmy, od początku XX wieku powstał także długi szereg tłumaczeń pojedynczych ksiąg biblijnych. Ich wielość wymyka się możliwościom tego artykułu, wspomnijmy jednak przynajmniej niektóre.

W okresie od początku XX wieku do dziś godne podziwu usiłowania w dziedzinie tłumaczenia Biblii wykazały czeskie gminy żydowskie. Głównymi owocami przekładowej aktywności tego środowiska są dwa kompletne tłumaczenia Pięcioksięgu. Pięć Ksiąg Mojżeszowych (*Pět knih Mojžíšových*, 1932, 1935, 1938, 1939, 1950) rabinów **Isidora Hirscha** (1864–1949) i **Gustava Sichera** (1880–1960), dwóch czołowych osobistości czeskiego judaizmu, było pierwszym kompletnym przekładem tej całości z języka hebrajskiego na język czeski, który powstał wewnątrz gmin żydowskich. Z powodu tragicznych wydarzeń okupacji ostatni tom dwujęzycznego hebrajsko-czeskiego Pięcioksięgu został opublikowany dopiero w 1950 roku. Sześćdziesiąt lat później drugi czeski żydowski Pięcioksiąg stworzył główny rabin Czech i miasta Pragi **Karol Efraim Sidon** (ur. 1942). Również to wydanie **Pięciu Ksiąg Mojżeszowych** (*Chamiša chumšej Tora – Pět knih Mojžíšových*, 2012) jest dwujęzyczne, a co więcej – zawiera i hebrajsko-czeskie *haftarot*, czyli perykopy z biblijnych ksiąg prockich przeznaczone do liturgicznego odczytywania. Ze względu na swój charakter oba przekłady rabinackie należą do przekładów bardziej tradycyjnych, odznaczających się stosunkowo wysokim stopniem dosłowności. Widoczne jest, że ich, wcale nie drugorzędnym, celem jest „towarzystwo” przy lekturze tekstu hebrajskiego.

W ciągu więcej niż stuletniej epoki współczesnego czeskiego przekładu biblijnego teksty biblijne stały się także przedmiotem zainteresowania czeskich poetów. Opublikowanych zostało stosunkowo dużo oryginalnych przekładów wierszowanych pojedynczych ksiąg Pisma. Między tymi, którzy byli na tyle zafascynowani

Biblią, że nadaniu jej czeskiego kształtu tekstu użyli swojej muzy, znajdujemy i bardzo znanych autorów, takich jak **Stanislav K. Neumann** (1875–1947), **Jaroslav Seifert** (1901–1986)¹², **Vilém Závada** (1905–1982), **Václav Renč** (1911–1973) czy **Viktor Fischl** (1912–2006). Punktem wyjścia był dla nich zazwyczaj dosłowny przekład dokonany przez fachowca, a tylko wyjątkowo sam poeta pracował z oryginałem (na przykład V. Fischl, będąc Żydem, przekładał bezpośrednio z języka hebrajskiego). Najczęstszym obiektem poetyckiego opracowania jest Pieśń nad Pieśniami¹³, czasem jednak pojawi się i wierszowane tłumaczenie innych Ksiąg (Psalmy, Księga Hioba, Księga Koheleta i inne).

Zakończenie

Liczne dokonania współczesnego czeskiego przekładu biblijnego, które przedstawiliśmy, reprezentują cały szereg podejścia do problemu, różne przekładowe akcenty oraz ukierunkowanie na rozmaite grupy czytelników. W ciągu ostatnich mniej więcej stu lat zostało stworzonych i opublikowanych dziesięć całkiem nowych czeskich przekładów całego Starego Testamentu i szesnaście kompletnych przekładów Nowego Testamentu, nie mówiąc o przekładach częściowych, z których przypomnieliśmy chociażby dwa Pięcioksięgi rabinackie oraz niektóre wersje poetyckie. Różnorodne jest też konfesyjne tło pojedynczych dzieł, znajdujemy tu i przekłady międzykonfesyjne, ale także tłumaczenia powstałe całkiem poza kościelnymi środowiskami czy w końcu celowo odbiegające od „żywej” tradycji religijnej. Również jeśli chodzi o metody przekładowe, skala współczesnych czeskich tłumaczeń wykazuje wielką rozpiętość. Pomimo wielkich obiektywnych przeszkód, które czeskiej Biblii stawiała sama burzliwa historia XX wieku (zwłaszcza ludobójstwo niemieckiej nazistowskiej okupacji oraz długa komunistyczna dyktatura, będąca przeciw wszystkiemu, co duchowe), dzięki pomysłowości oraz zaangażowaniu wielu tłumaczy i ich współpracowników język czeski był zdolny wytworzyć całą plejadę rozmaitych nowoczesnych przekładów. Wielość oraz różnorodność przekładowych dzieł zapewniają współczesnemu czeskiemu przekładowi biblijnemu zaszczytne miejsce na światowym poziomie, także między narodami z wyraźnie wyższą religijnością oraz między językami dysponującymi o wiele większą liczbą użytkowników.

Bibliografia

- Bartoň J., 2009, *Moderní český novozákonní překlad. Nové zákony dvacátého století před Českým ekumenickým překladem*, Praha.
- Bartoň J., 2010, *Století moderního českého biblického překladu (1909–2009)*, „Listy Filologické”, t. 133, s. 53–77.
- Bartoň J., 2013a, *Český jazyk v „dotyku transcendence”. Problémy nového biblického stylu*, [w:] *Myšlen o transcendenci*, red. M. Ryšková, M. Mikulicová, Červený Kostelec, s. 221–242.

¹² W 1984 r. laureat literackiej Nagrody Nobla.

¹³ Pieśń nad Pieśniami bardzo uczuciowo spoetyzował i S.K. Neumann, który był poetą radykalnie lewicowym i programowo materialistycznym.

- Bartoň J. 2013b, *Pět českých novozákonních překladů. Nové zákony od Českého ekumenického překladu do roku 1989*, Praha.
- Bartoň J. 2016, *Proměny českého biblického textu v moderní době*, [v:] *K metodice nového překladu Svätého písma do slovenčiny*, red. R. Lapko, Mahtomedi, MN, USA, s. 118–148.
- Dittmann R., 2012, *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*, Olomouc.
- Hejčl J., 1913, *Překlad Starého zákona do češtiny*, Hlídka, t. 30, s. 1–4.
- Jeruzalémská bible*, 2009, přek. F. X. Halas, D. Halasová, Praha.
- Kyas V., 1997, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha.
- Merell J., 1955, *Na okraj Hegerova překladu Starého zákona*, „Duchovní pastýř“, t. 5.
- Nový zákon*, přeložil Rudolf Col, 1948, „Časopis Katolického Duhovenstva“, t. 88.
- Petrů O. M., 1948, *Škrabalův překlad Nového zákona*, „Na Hlubinu“, t. 22, s. 331–334.
- Petrů O. M., 1953, *Nový český překlad Apoštoláře*, „Vinculum“, t. 3, s. 6–8.
- Pokorný P., 1994, *Český ekumenický překlad Písma*, [w:] *Česká bible v dějinách evropské kultury*, red. H. Pavlincová, D. Papoušek, Brno, s. 11–16.
- Žilka F., 1930, *Nový překlad Nového zákona*, [w:] *Jubilejní ročenka Kalicha*, red. F. Kučera, J.B. Šimek, V.J. Tachecí, Praha, s. 57–60.

Modern Czech Bible Translation: Metamorphoses of the Method and of the Shape

Abstract

The article presents the emergence and development of the modern Czech Biblical translation. From the beginning of the 20th century to the present day 10 completely new Czech translations of the Old Testament, 16 translations of the New Testament and a whole series of translations of single Biblical books came into being and were published.

Irena Bogocz

Uniwersytet Ostrawski

Słowiańszczyzna znana i nieznaną. O przeszłości i współczesności słowiańskich języków literackich

Słowa kluczowe: języki słowiańskie, narodowość, etniczność, odrodzenie tożsamościowe, rewitalizacja języka, kondycja języka, stosunek do języka, języki mieszane

Key words: Slavic languages, nationality, ethnicity, ethnic revival, language revitalization, language vitality (viability status), language attitudes, mixed languages

Wprowadzenie

Jaka jest aktualnie liczba języków słowiańskich? O ile odpowiedź na pytanie dotyczące liczby państw słowiańskich jest względnie prosta¹, o tyle kwestia statusu prawnego poszczególnych języków słowiańskich lub statusu narodów i społeczności etnicznych używających tych języków nie należy ani do łatwych, ani do jednoznacznych. Problem polega na tym, że badacze² stosują w tym wypadku różnorakie kryteria, uwzględniając za każdym razem inne fakty, niekoniernie językowe, i manewrując między rzeczywistością (praktyką) a fikcją (teorią), między teraźniejszością a przeszłością, między materią językową a systemem języka, między normą preskrypcyjną (skodyfikowaną, wzorową) a uzualną, między językiem etnicznym a jego odmianą, wreszcie – między językoznawstwem a polityką. Z tych wszystkich powodów podawana w źródłach liczba języków słowiańskich waha się od tradycyjnych 12 do niekonwencjonalnych 40–50³.

Językoznawca, mówiąc o odrębnym języku etnicznym, ma z reguły na uwadze taki język, który posiada dostatecznie wykreowaną ogólnonarodową odmianę kulturalną, czyli literacką (por. bułg. *литературен език*, ros. *литературный язык*), standardową (por. serb., chor. *standardni jezik*⁴), język występujący w obu posta-

¹ Łączna liczba państw słowiańskich (nie licząc Kosowa, w którym albańska grupa etniczna tworzy zdecydowaną większość) wynosi obecnie 13.

² Por. np. (alfabetycznie): Dalibor Brozović, Maciej Czerwiński, Aleksander D. Duliczenko, Hana Gladkova, Henryk Jaroszewicz, Pavel Krejčí, Władysław Lubaś, Barbara Oczkova, Miloš Okuka, Dubravka Sesar, Elżbieta Szczepańska, Emil Tokarz, Radosław Večerka i inni. Z prac wymienionych autorów do celów niniejszego artykułu została przejęta odpowiednia terminologia socjolingwistyczna.

³ Za akceptowalną uważamy za Tokarzem (1998) łączną liczbę w granicach 18–20 języków. Najwięcej języków słowiańskich wymieniają Duliczenko oraz Okuka.

⁴ Termin został wprowadzony na wzór językoznawstwa zachodniego przez chorwackiego socjolingwistę Dalibora Brozovicia, nie jest jednak równie popularny w innych słowiańskich kręgach filologicznych.

